

גיליון 4, תשמ"ד גיליון 4, תשמ"ד

המפות ככלי עזר ללימוד שמואל א'

משה אילן

א. מבוא

תכנית הלימודים למקרא בבית הספר הממלכתי (תשל"א) קובעת בין יתר המטרות הכלליות של לימוד המקרא גם את המטרה ש"הלומד ילמד לקרוא במקרא ויקנה כשרים לעיון עצמי בו". פירוטה של מטרה זו כולל (באותה תוכנית), שימוש בפירושים, השוואות פסוקים, התמצאות בספרי יען (קונקורדנציה, מילונים, אנציקלופדיות), היעזרות בספרות רקע (ספרי היסטוריה ומפות), יכולת הסתייעות בטעמי המקרא. במאמר זה נעסוק בפרט אחד: ההיעזרות במפות.

החוברת "שמואל א' לכיתה ה' לבית הספר הממלכתי"¹, מלווה בסדרה של אחת עשרה מפות, ויעודן הוא, כפי שמוצהר על ידי מחברי החוברת, "להבהיר את הזירה הגיאוגרפית שבה התרחשו המאורעות שבספר שמואל, להמחיש תהליכים והתפתחויות ולהציג את הריאליה הקשורה בסיפורי ספר שמואל"².

במאמר זה ננסה להסביר מדוע יש צורך להיעזר במפות במסגרת לימוד המקרא, אף כי הנחת היסוד של תכנית הלימודים היא שלימוד המקרא איננו לימוד ההיסטוריה, ואיננו לימוד ריאליה היסטורית, אלא לימוד הרעיונות, המסרים והלקחים הנובעים מהשקפת העולם שהכתובים רוויים בה. לאחר מכן נתאר איך המפות משתלבות בשורת נושאים לימודיים הכלולה בספר שמואל א', ואיך הן תורמות להבנה מקיפה ויסודית של ספר זה.

במאמר זה גם ננתח את טיב הפעילויות המוצעות ללומד סביב המפות ואת דירוגן של הפעילויות במישורים שונים: זיהוי ואיתור, הפקת מידע, הסקת מסקנות ופעילות שיש בה גם מן היצירתיות.

המתודה של הצגת הדברים היא מתודה של ניתוח מקרה (Case Study), שבמרכזו עומד ספר לימוד על הכלול בו. המסקנות הנובעות מניתוח זה ניתנות ליישום לחומר לימודים אחר, על ידי מחברי ספרי לימוד אחרים ועל ידי מורים למקרא, החייבים על פי הנחיית תכנית הלימודים להשתמש במפות כדי להרגיל את תלמידיהם לעיין במפות בלימודם העצמאי.

¹ הוכנה על ידי משרד החינוך והתרבות, המרכז לתכניות לימודים, ירושלים, תשמ"א, הוצאת מעלות.

² מתוך המדריך למורה, עמ' 10.

ב. נושאי המפות

וזה פירוטן של אחת עשרה המפות הנלוות ללימוד שמואל א':

שלוש מפות הקשורות לנושא "שילה" (שמואל א', א-ג):

1. שילה על מפת ארץ-ישראל
2. הדרכים בארץ ישראל (שקף)
3. הדרך מן העיר רמה לעיר שילה.

המפה הראשונה היא מפת ארץ ישראל כולה, ומסומנים עליה גבולות נחלותיהם של השבטים. בעזרת מפה זו התלמיד מכיר את מקומה המרכזי של שילה על מפת ארץ ישראל ומוצא בנחלת איזה שבט היא שוכנת, מי קרוב אליה ומי רחוק ממנה, והדבר חשוב, משום שהעיר שילה משמשת מוקד עלייה לרגל.

על המפה הזאת אפשר להניח את המפה השנייה, שהיא שקף ועליו מסומנות הדרכים בארץ ישראל בתקופת המקרא. על דרכים אלו התנהלו השיירות, ובהן גם השתמשו העולים לרגל למקדש שילה, מקרוב ומרחוק. יש במפה דרכים ראשיות ודרכים משניות.

המפה השלישית היא מפה אזורית, הכוללת משבצת קטנה בלבד מן המפה הגדולה של כל ארץ ישראל. זוהי המשבצת של האזור שבדרומו נמצאת העיר רמה, ובצפונה שוכנת העיר שילה, ובה מתוארת דרך העלייה של אלקנה, אביו של שמואל, ושל בני משפחתו שגרו ברמה ועלו שנה שנה לשילה. בעזרת מפה זו הלומדים עשויים להמחיש לעצמם את הוויי העלייה לרגל והמסע לזבח המשפחה, מתוך שיבחנו את זמן ההליכה המשווער, את קשיי הדרך, את מקומות החנייה האפשריים, וכן את הנופים האופייניים השייכים לריאליה של התקופה.

שתי מפות הקשורות לנושא "ישראל והפלשתים" (שמואל א', ד-ז)

4. התפשטות הפלשתים בארץ ישראל

5. הדרכים בארץ ישראל (שקף).

שתי מפות אלה מסייעות להבין את העימות בין ישראל לבין הפלשתים מבחינתו הגיאוגרפית. מפה 5 היא שקף, והתלמיד מניחו על מפה 4. כשהוא נדרש לסמן פרטים שונים במפות, הוא עוקב באופן פעיל אחרי היחסים בין ישראל ובין הפלשתים. הוא לומד את המושג האתני-הגיאוגרפי "חמש ערי פלשתים" ואת המושג הגיאוגרפי-היסטורי "דרך הים". בלמדו על דרכי עמק החוף הוא מבין כיצד קשורה ההשתלטות על הארץ בהשתלטות על דרכיה הראשיות, ומדוע נקודות מסוימות באותן דרכים (כגון אזור אפק) חשובות לשני הצדדים, הנאבקים על השלטון בארץ כולה.

ארבע מפות הקשורות לנושא "מלחמות שאול" (שמואל א', יא-טו)

6. ישראל ושכנותיה

7. מלחמת שאול בבני עמון

8. מלחמת שאול בפלשתים

9. מלחמת שאול בעמלק.

במפה 6, "ישראל ושכנותיה", רשומים כל שכני ישראל בתקופת שמואל ושאול, שהיו ברובם גם אויבי ישראל. המפה נועדה להמחיש לתלמידים את המצב המדיני של שבטי ישראל, שנאבקו על ההתבססות בנחלותיהם ונאלצו מפעם לפעם להדוף התקפות של עמים שכנים. המפה מבליטה את הסכנה הפלשתית, שהיא חמורה יותר מסכנת השכנים האחרים. יתר השכנים נמצאו מסביב, ואילו הפלשתים חדרו אל לב שטחי ההתיישבות הישראלים: בשטחי הר אפרים, בנחלות אפרים ובנימין, וכן בנחלת שבט יהודה.

המפות 7, 8 ו-9 קשורות למערכות צבאיות שונות שניהל שאול נגד אויבי השבטים.

ממפה 7, "מלחמת שאול בבני עמון", מתברר, ששאול יצא מנחלת שבטו, בנימין, ועבר דרך נחלת אפרים בדרכו אל בזק שבנחלת מנשה. שאול יצא מתחום שבטו והיה למנהיג על-שבטי, של שבטי מערב של הירדן ומזרחו כאחד. כך מסייעת המפה להבין בעיות של ליכוד ופירוד בין שבטי ישראל בימי שמואל ושאול.

מפה 8, "מלחמת שאול בפלשתים", מפעילה את התלמיד לתאם בין התיאור המילולי שבסיפור שבפרק לבין הבמה הגיאוגרפית של ההתרחשות. מפה 9, "מלחמת שאול בעמלק", מבהירה מצד אחד מי הם השבטים שהיו חשופים במיוחד לפגיעות מצד עמלק, ומן הצד האחר היא חוזרת ומבליטה את הגישה הממלכתית הכלל שבטית של שאול, שהגן על כל שבטי ישראל ולא על שבטו בלבד.

מפה אחת (10) הקשורה לנושא "דויד בברחו מפני שאול" (שמואל א, יט-כג)

בריחתו של דויד מפני שאול הייתה באזור גיאוגרפי מדברי, במדבר יהודה. כאן מסייעת המפה בצד תצלומים של דרך נדודיו של דויד ושל מסלול בריחתו. התיאור בכתובים הוא מילולי, ובעזרת התצלומים והמפה הוא נעשה מוחשי וחי.

מפה אחת (11) הקשורה לנושא "וייפלו חללים בהר הגלבוע" (שמואל א, כח-לא)

שם המפה הוא "ממלכת שאול", משום שהמפה כוללת את המרחבים ששאול שלט עליהם. על מפה זאת התלמידים מסמנים את המקומות שנערכו בהם מלחמות נגד הפלשתים, והתלמיד יגיע למסקנה שהמלחמות נגד הפלשתים לא נערכו באזור הגבול שבין שני העמים, אלא במקומות שונים בתוך השטחים המיושבים של שבטי ישראל.

סקירת הנושאים שבמסגרתם מוצע לתלמידים להיעזר במפות מעלה, כי הפעילות במפות מסייעת להבין מושגים ומונחים מרכזיים בהבנת הסיפור שבספר שמואל, ואלו הם: נחלות השבטים, מרכז לשבטי ישראל, עלייה לרגל, דרך הים (דרך המלך), חמשת סרני פלשתים, עמים שכנים, חיל מצב וחיל משחית, יחסים בין שבטי ישראל, מסלול המרדף, נדודים, ערי מלוכה כנעניות, היערכות למלחמה.

רשימה זאת מראה, כי העיסוק במפות מקיף נושאים שונים, העשויים לסייע להבנת מצבים מדיניים בין ישראל והעמים ויחסים חברתיים-פנימיים בישראל.

מפות בשערי פרקים

לבד מ-11 המפות המצורפות יחד ונמצאות בשקיק נפרד מספר הלימוד, משולבות כמה מפות כאיורים בתוך ספר הלימוד. שתיים מהן מופיעות כשערים לנושאים לימודיים, ועוד שלוש נמצאות בתוך הפרקים, ואין פעילויות מיוחדות הקשורות אליהן.

בראש הפרק "ישראל והפלשתים", בעמוד השער שלו (עמ' 17), הודפסה מפת ארץ ישראל, ומסומנים בה האתרים שהתגלו בהם ממצאים ארכיאולוגיים מתקופת הפלשתים. אפשר להסיק ממפה זאת מה היו האזורים שישבו בהם הפלשתים בצפיפות, אף כי אין ודאות שהיה יישוב פלשתי קבוע בכל מקום שנמצאו בו עתיקות מתקופת הפלשתים.

מפה כזאת עשויה לשמש את המורה לשיחת רקע על נושא הפלשתים, ואפשר גם להרחיב את השיחה, לאחר העיון במפה, על התרומה שתורמת הארכיאולוגיה לידיעת העבר.

בראש הפרק "מלחמות שאול" (עמ' 48) מודפסת מפת ארץ ישראל, ומסביב לה רשומים במקומות המתאימים שמות העמים השכנים שנגדם נלחם שאול: מצפון מזרח - ארם וגשור; ממזרח - עמון ומואב; מדרום מזרח - מואב ועמלק; ממערב - פלשתים. כמו כן סומנו מבצרי כנענים בתוך ארץ ישראל המערבית, כגון במגידו, בבית-שאן, ביבוס.

המפה נקבעה בראש הפרק על "מלחמות שאול", כדי שהמורה ותלמידיו יעינו בה מפעם בפעם תוך כדי הלימוד על שאול ועל מפעליו, ויאירו לעצמם את המצב שהכתובים מספרים עליו בצורה מילולית.

המפות המשולבות בתוך הפרקים מאירות פרטים מסוימים הנזכרים במהלך הלימוד, ואלו הם:

א. בנושא "ישראל והפלשתים", בפרק על מוצאם של הפלשתים, מדובר על "גויי הים", הלוא הם יושבי איי הים התיכון שגורשו מן האיים שישבו בהם בגלל חדירות עמים אחרים שבאו מן הצפון ונלחמו בהם. הפלשתים הם חלק מגויי הים. גויי הים, והפלשתים בתוכם, הגיעו לחופי מצרים ונלחמו בקרבות קשים נגד רעמסס השלישי. בצד הסבר זה הובאה מפת אגן הים התיכון (עמ' 22), ועליה חצים היוצאים מאיי יוון, כולל כפתור (הוא כרתים), שממנו יצאו הפלשתים. החצים מובילים אל הארצות שבהן ניסו

הפלשתים להתנחל, ומולם חצים בסימון אחר, המסמלים את תנועת אויביהם המצרים, שנלחמו בהם.

ב. בנושא "המלכת שאול" נמצא דיון על דרכי מנהיגותם של שאול ושל שמואל. כדי להדגיש את דרך פעולתו של שמואל, המתמזה בפסוק "והלך מדי שנה בשנה וסבב בית-אל והגלגל והמצפה ושפט את ישראל ואת כל המקומות האלה ותשובתו הרמתה כי שם ביתו" (שמואל א'), משולבת מפה (עמ' 40) עם שמות המקומות הנזכרים בפסוק וקו המוביל ממקום למקום ומדגיש את הסיבוב השנתי שעשה שמואל.

ג. גם המסלול שהלכו בו שאול ונערו לחפש את האתונות מסומן במפת איור (עמ' 41), ובה רשומים המקומות הנזכרים בכתובים וחוץ המראה את המסלול. מי שאינו מכיר את המפה ואת הדרך בעל פה, ושמות בלבד אינם מצטיירים במוחו לתמונה בשטח, יכול לקבל מן המפה רושם מדויק יותר של הליכת שלושת הימים של שאול ושל נערו.

ג. הפעילויות במפות

את הפעילות הנדרשת מן התלמידים במפות אפשר לראות במישורים אחרים:

1. **מישור הזיהוי:** המפה מלאה בסימנים גרפיים: כאלה המסמנים מקומות יישוב, כאלה המסמנים דרכים, קווי גבול, נהרות, מקווי מים ועוד. כשמעיינים במפה המשימה הראשונה היא לזהות את הסימנים השונים ולאתר ביניהם את הפרטים הדרושים למעין.

2. **מישור הפקת המידע:** בעקבות זיהוי הפרטים והיכולת לקרוא את הסימנים יכול המעיין להפיק מתוך המפה מידע הנחוץ לו, ואשר לשמו פנה אל המפה. העיון במפה נעשה תמיד בהקשר מסוים ומתוך מטרה לגלות משהו חדש הקשור לנושא הלימוד. הפקת מידע מן המפה היא הפעילות השכלית המינימלית של הלומד, שלמענה הופנה למפה.

3. **מישור הסקת המסקנות:** בעקבות הפקת המידע מן המפה מתאפשרות פעילויות שכליות מורכבות יותר, כגון מתן נימוקים למאורע, לתהליך או להתנהגות ולהחלטה של אדם או של קבוצת אנשים, וכן - הבנת הקשר הסיבתי בין אירועים או בין מצבים. על מישור זה אפשר למנות את הפעילויות של חשיבה סיבתית, חשיבה מנתחת, חשיבה אנלוגית ודומיהן.

4. **המישור היצירתי:** הכרת נתוני המפה העשויים לסייע ללומד לפתור בעיות חדשות שעלולות להתעורר, לשער השערות, למלא פערים בתכנים המסופרים או אף להעשיר את נתוני המפה בתוספות סבירות או מסתברות, וכן להוסיף סימונים גרפיים במפה נתונה וליצור על ידי כך מפה מועשרת ומפורטת יותר.

הפעלת התלמיד במפות הנלוות לספר הלימוד על שמואל א' היא בגדר אחד מארבעת המישורים שצוינו באופן כללי. בהמשך נדגים ונפרט פעילויות מכל ארבעת המישורים.

חלק מן המפות מופיע בשחור-לבן, וחלק מהן בשלושה צבעים שונים. בין המפות מצויים גם צמדים; מפה אחת מודפסת על נייר שקוף בצורה שאפשר להניחה על האחרת. המידע המודפס על הנייר השקוף משלים את המידע שעל המפה האחרת.

מישור הזיהוי

פעילויות הזיהוי הפשוטות ביותר הן לגלות פרטים מוגדרים במפה המוצגת לפני הלומד. למשל: שמות מקומות. לדוגמה:

"מצא במפה את שמות חמש ערי הפלשתים והקף כל אחד מהם בעיגול" (נושא ב, סעיף 3, שאלה 1, עמ' 27).

והשאלה הבאה אחריה:

"בתחילה התרכזו הפלשתים בשלוש ערי החוף הסמוכות לים. לאחר זמן חדרו יותר לפנים הארץ ולכדו שתי ערים נוספות.

הסתכל במפה, מצא ורשום לפניך את השמות האלה:

א. שמות שלוש ערי פלשתים הסמוכות לים.

ב. שמות שתי ערי הפלשתים הנוספות" (נושא ב, סעיף 3, שאלה 2, עמ' 27).

ההיגד שלפני השאלה האחרונה מסביר תהליך מדיני, אך על הלומד מוטל רק לזהות במפה שמות מקומות ולאשר על ידי כך את האמור בהיגד. עדיין אין הוא נדרש בשאלה מעין זו לגלות משהו או להסיק מסקנות.

דומה לשאלות הללו היא השאלה הזאת:

"עייין במפה 11 וסמן במשולשים את שדות הקרב הגדולים בין ישראל לפלשתים:

א. מלחמת אפק אבן העזר

ב. מלחמת מכמש - גבע

ג. מלחמת שוכה - עזקה (עמק האלה)

ד. מלחמת יזרעאל - הגלבע" (נושא ט, סעיף א, שאלה 2, עמ' 105).

גם בשאלה זו יש לזהות מקומות, אלא שכאן כל מקום מזוהה על ידי שני שמות, וכל אחד מן השמות הוא מקום היערכותו של אחד הצדדים המתמודדים. הבדל נוסף בין שאלה זו לקודמותיה הוא ששאלה זו מסכמת חומר שנלמד זה מכבר והיא נותנת תמונה כללית ומסכמת של שדות הקרב בתקופה ארוכה של מלחמות.

זיהוי המקומות, שהיא הפעילות שנתבקש הלומד לעשות בדוגמאות שהובאו, הוא זיהוי של נקודות סטטיות במפה. יותר דינמית היא המשימה לזהות ולסמן במפה מסלולי תנועה של פרטים או של קבוצות אנשים. כאן על הלומד לאתר 2 נקודות - את נקודת המוצא ואת נקודת היעד - ולסמן נכונה את הדרך שבין שתיהן.

להלן דוגמאות מספר:

"במלחמה בין ישראל לבין הפלשתים, שמסופר עליה בשמואל א, ד, חנו הפלשתים באפק.

מצא במפה 4 את אפק וצייר בצדה חנית.

ב. סמן בחיצים את כיווני התקדמותם של הפלשתים מחמש עריהם לעבר אפק" (נושא ב, סעיף ד, שאלה 5, עמ' 27).

המשימה מחולקת לשני צעדים: הצעד הראשון דומה לפעילות כבדוגמאות שלעיל, ותכליתו איתור מקום, ורק לאחר מכן יש לקשר אותו מקום בחצים עם 5 מקומות אחרים (עם ערי הפלשתים).

לשאלה הבאה יש מבנה זהה:

"באותה מלחמה חנו ישראל באבן העזר. מקומה **המשוער** מסומן במפה.

א. מצא במפה את **אבן העזר** וצייר בצדה קשת וחץ.

ב. סמן בקו **מרוסק** את המסלול **המשוער** משילה לאבן העזר" (נושא ב, סעיף ד, שאלה 8 עמ' 28).

הסימן כאן נבדל מהסימן שנדרש בשאלה הקודמת: הקו כאן יהיה מרוסק, כיוון שהמסלול משוער ואינו ודאי.

גיוון הסימונים ומשמעותם מרגיל לעיון נכון יותר במפה.

לרצף שלוש השאלות הבאות קודם היגד המסביר מצב:

"אחרי שהפלשתים כבשו את שילה, הם השתלטו על הר אפרים, ונפתחה לפנייהם הדרך אל החלקים הפנימיים של הארץ. מעתה נשקפה סכנה, הפלשתים יכבשו את כל שבטי ישראל. נייעזר במפה ונשתדל להבין את חומרת המצב" (עמ' 28).

לאחר מכן מתואר מצב חמור לישראל, ונקבע, כי המפות תסייענה להבין אותו, אולם מה שהלומד נדרש בשאלות הוא לזהות פרטים במפה, אותם פרטים שאחר כך יובילוהו להסקת מסקנות ולהעמקה.

ואלה השאלות:

"הנה את שקף מפת הדרכים (מפה 5) על מפה 4 ועבור בצבע על קטעים אלה:

- א. הקטע של "דרך ארץ פלשתים", המקשר בין עזה, אשקלון ואשדוד
- ב. הדרך המחברת את "דרך ארץ פלשתים" עם אפק
- ג. הקטע של "דרך הים העובר מגת דרך עקרון לאפק (נושא ב, סעיף ד', שאלה 9, עמ' 28).
- בשאלה זו הלומד נותן ביטוי גיאוגרפי למצב הפלשתים לפני מלחמת אפק, וזהו רק שלב ראשון במצב המתפתח, שכן הפלשתים התקדמו במהלך המלחמה. להתקדמות זו מוקדשת השאלה הזו:
- "עבור בצבע אחר על הדרך מאפק לשילה" (נושא ב, סעיף ד, שאלה 10, עמ' 28).
- גם כאן הלומד מתבקש לתת ביטוי גיאוגרפי לתהליך התקדמות הפלשתים במלחמה עצמה. ובעקבות שאלה זו באה שאלה נוספת, המשלימה את התמונה:
- "עבור בצבע שלישי על הדרכים שנפתחו לפני הפלשתים עם חדירתם לשילה" (כנ"ל שאלה 11).
- שלוש השאלות מבליטות את התעצמות הפלשתים ואת היתרונות שרכשו כתוצאה מן המלחמה.
- זיהוי דרכים וסימון בצבעים שונים מבטאים תהליכים לימודיים שמעבר לזיהוי עצמו, אלא שפורמלית לא נדרש הלומד לעשות יותר בשאלות אלה, גם אם יכול להתפתח בעקבותיהן דיון מעניין ומעמיק.
- והרי דוגמה נוספת, שגם בה יש שימוש בשלושה צבעים וגם בה נדרש התלמיד לזהות ולסמן ותו לא, ואף על פי כן גם פעילות זו פותחת פתח להסקת מסקנות ולהבנת תהליכים:
- "במפה מסומנת דרך נודדיו של דויד בחץ. צבע את החץ והשתמש ב-3 צבעים: בצבע אחד לנודדיו בתחום נחלת בנימין, בצבע שני - לנודדיו בתחום שבט יהודה, ובצבע שלישי - לנודדיו באזורי העמים השכנים" (נושא ז, סעיף ד, שאלה 2, עמ' 88).
- הזיהוי והסימון מעמידם את התלמיד על 3 דרגות סיכון במרדף של שאול אחרי דויד: דויד חי בחצרו של שאול בנחלת בנימין; משם ברח ליהודה, אזור שבטו ומשפחתו, ומשם נאלץ להרחיק אל מחוץ לנחלות שבטי ישראל, מפקד ידו של שאול.
- דוגמה נוספת לעקרונות ולטכניקות שכבר הודגמו נראה בשאלה הבאה, הממחישה בעזרת זיהוי וסימון את התופעה של עלייה לרגל:
- "שים על מפה 1 את מפה 2. שים לב, שמפה 2 היא שקף, שעליו מסורטטות הדרכים שהיו בארץ ישראל בימי המקרא.

- א. תושב יבש גלעד, בן שבט מנשה, מבקש להיראות את פני ה', כלומר לעלות להיכל ה' בשילה. סמן על מפה 2 - בקו ירוק - את הדרך שאתה מציע לו ללכת בה.
- ב. תושב חברון ובן שבט יהודה מבקש לשלם את נדרו בהיכל ה' בשילה. סמן את דרכו בקו כתום על מפה 2.
- ג. משפחת אלקנה הייתה רגילה לעלות מן הרמה. סמן על המפה - בקו אדום - את הדרך שעשו בני המשפחה.
- ד. בחר לך עיר אחת בצפון ארץ ישראל וסמן בקו כחול את הדרך המובילה ממנה לשילה" (נושא א, סעיף ב', שאלה 2, עמ' 9).

התלמיד מזהה תחילה שתי נקודות על המפה ומתווה לאחר מכן את המסלול. לבסוף הוא מקבל מפה שעליה קווים בצבעים שונים וכולם מתרכזים במוקד אחד, בשילה. תמונה זו תורמת להבנת המושג **מרכז**.

מישור הפקת המידע

כמו הטקסט הכתוב, התמונות, התעודות והממצאים הארכיאולוגיים, גם המפות הן מקורות מידע שאפשר ללמוד מהם. מטרתו העיקרית של העיון במפות במסגרת לימוד המקרא היא הפקת מידע על הנושא ועל התקופה שעוסקים בהם. המידע יכול להיות מידע עובדתי-בסיסי, מידע רקע, או שהוא יכול לשמש להעשרה ולתוספת לכתובים.

בעזרת השאלות שנביא בהמשך נבדוק, מה הם סוגי המידע שאפשר להפיק מהמפות המוצעות ומה הוא התפקוד של פרטי מידע כאלו במערכת הכללית של הנושאים הנלמדים.

מתוך מפה של ארץ ישראל, שמסומנות בה גבולות הנחלות של השבטים והערים המרכזיות, מתבקשים התלמידים להפיק מידע בסיסי כגון זה:

"עיין במפת 'שילה על מפת א"י' (מפה 1) ומצא:

א. בשטחו של איזה שבט נמצאת שילה?

ב. איזה שבטים קרובים לשילה?

איזה שבטים מרוחקים משילה?" (נושא א, סעיף ב, שאלה 1, עמ' 9).

מידע זה יש לו ערך בפני עצמו, באשר הוא עוזר להבין את הסיפור על עלייתם של אלקנה ושל משפחתו לשילה, על בית עלי המשרתים בשילה ועל חורבן העיר והמקדש בתוכה. אך יש למידע זה גם ערך נוסף: הוא מסייע להבנת המושג "מרכז" בישראל בתקופה של טרם היווסד המלוכה, וכן להבנת מערכת היחסים בין השבטים, הנמצאים במצב של פחד ובו בזמן קיימת בהם תודעה של אחדות.

במפה אחרת מוצג לפני התלמידים מידע על הפלשתים. מפה זו דומה לקודמתה בכך שגם היא כוללת את נחלות השבטים, אולם מצוינים בה סימנים מיוחדים במקומות שהמקרא מספר שהיה בהם חיל מצב פלשתי. המידע שעל התלמיד להפיק הוא זה:

"בנחלותיהם של איזה מן השבטים מוצבים חילות מצב פלשתים?" (נושא ד, סעיף א, שאלה 3, עמ' 49).

מידע זה חשוב כלשעצמו, כי הוא פורש את המצב הביטחוני-צבאי של שבטי ישראל. נוסף על כך אפשר להפליג ממנו למסקנות או להשערות על התפתחויות צפויות, על יוזמות של שבטים ועל תנועות צבאיות.

מידע זה גם מלמד עובדות בסיסיות וגם משמש רקע להבנה רחבה יותר של המצב.

השאלה הבאה מדגימה מידע שנועד לפריסת רקע:

"ישטח הנדודים של העמלקים היה מדרום לנחלת שבט יהודה. עיין במפת "מלחמת שאול בעמלק" (מפה 9), ומצא, מי היו השבטים שהיו בסכנת פגיעה מיד עמלק" (נושא ד, סעיף 3, שאלה 2 עמ' 55).

אפשר היה לעסוק במלחמת שאול בעמלק גם בלי לענות על השאלה הזאת, שכן מלחמתו של שאול בעמלק לא נבעה ממאורעות אקטואליים של לחץ על שבטים. אולם התשובה על שאלה זו מוסיפה רקע להבנת המאבק ההיסטורי בין שתי קבוצות השבטים - קבוצת שבטי עמלק הנודדים וקבוצת שבטי ישראל המתנחלים התנחלות של קבע.

התלמיד לומד לאט-לאט שהמפות משמשות כמקור-מידע, כשהוא עוסק בהפקת המידע מהן: המורה אמור להחזיר עובדה זו לתודעתו בשעת הלימוד, ולעתים מכוונות לכך שאלות מיוחדות. בסיכום לעבודה על 3 המפות מתבקש התלמיד לדווח על המידע שהפיק מכל אחת מהן: "מה גילינו במפה 1? מה - במפה 2? ומה - במפה 3? (נושא א, סעיף ג, שאלת סיכום 1, עמ' 10).

ומיד אחר כך - הוא מתבקש לתאר את הצטברות המידע שאסף:

"מה הוסיפה כל מפה על הקודמת לה?" (שם, שאלת סיכום 2).

היכולת להגדיר בדיוק את אופיו הספציפי של כל עיון ועיון בתוך המפות מקנה לפעילות הפקת המידע ממד של תודעה ותובנה.

שאלות מורכבות יותר להפקת מידע מאלה שכבר הצגנו הן השאלות המפנות את התלמיד לשני סוגי מקורות גם יחד ומבקשות ממנו לצרף נתונים מכל אחד מהם כדי לקבל המידע הדרוש לו. התלמיד מעיין גם בכתובים וגם במפה, מצרף את מה שלמד מכל אחד מהם לתמונה כוללת ומדווח על כך.

דוגמה לכך נמצא בנושא "שבטי ישראל והעמלקים". לפני התלמיד מוצגים 3 קטעים אלה:

- א. "ויאסוף (מלך מואב) אליו את בני עמון ועמלק וילך ויך את ישראל... ויירשו את עיר התמרים (יריחו)" (שופטים ג 13).
- ב. והיה אם זרע ישראל, ועלה מדיין ועמלק ובני-קדם ועלו עליו ויחנו עליהם וישחיתו את יבול הארץ... ולא ישאירו מחיה בישראל ושה ושוור וחמור" (שופטים ו 3-5).
- ג. "ומדין ועמלק וכל בני קדם נופלים בעמק (יזרעאל) כארבה לרוב, ולגמליהם אין מספר כחול שעל שפת הים לרוב" (שופטים ז 12).
- הקטעים כוללים שמות מקומות ופרטי פיגוע מצד עמלק בשבטי ישראל. התלמיד מתבקש למקם פרטים אלה על מפה ולמלא את הטבלה שלהלן בעזרת שני המקורות:
- "מי מן השבטים סבל (או סבלו) מידי העמלקים ובני בריתם בכל אחד מן הקטעים? ומאיזה כיוון הותקפו?"

הקטע	אילו שבטים סבלו?	מאיזה כיוון הגיעו המציקים?
א. שופטים ג 13		
ב. שופטים ו 3-5		
ג. שופטים ז 12		

(נושא ד, סעיף ד, שאלה 3, עמ' 55, 57)

זוהי שאלה קשה ומורכבת, שיש בה אלמנטים "מחקריים" בזעיר-אנפין, שהרי בדרך זו ממש פועל ההיסטוריון המצרף תמונה כללית מקטעי מידע שאסף או שהוצגו לפניו.

פעולה מורכבת כזאת ייתכן שאינה בכוחו של כל אחד מן התלמידים בכיתה ה', אך עם זאת אין לוותר על ההתמודדות עם בעיה מורכבת, ויש לסייע לתלמידים על ידי צעדי ביניים והדרכה צמודה של המורה. מכל מקום, רק כך יתברר לילד תפקידה וערכה של המפה כמכשיר עזר בהבנת הכתובים.

מישור הסקת המסקנות

הפעילויות הכלולות במישור זה יוצאות מן המפה וחורגות מעבר לה. העובדות והנתונים הם אלה שהופקו מן המפה, ואילו המסקנה מהעובדות ומהנתונים שהופקו מקשרת את הפעילות שבמפה לנושא הלימודי בכללו.

נדגים זאת בדוגמות מתוך ספר הלימוד:

לאחר פעילות במפה המתארת את ההתיישבות הפלשתית בארץ ישראל ועת התפשטותה, לאחר שהתלמיד סימן במפה זאת מקומות, מסלולים וקווי התקדמות, הוא מתבקש להסיק מסקנות הנובעות מן ההתבוננות במפה ומן הסימונים שביצע בה; למשל:

"מעשה יכלו הפלשתיים לשלוט שליטה גמורה על נחלותיהם של אחדים משבטי ישראל. רשום את שמות אותם שבטים."

וכן:

"מעשה יכלו הפלשתיים לחשוב גם על כיבוש נחלותיהם של שבטים אחרים. רשום את שמות אותם שבטים" (נושא ב, סעיף ד, שאלות 12-13 עמ' 28).

המסקנות הנדרשות בשתי שאלות אלה קשורות במפה בלבד. כדי להגיע אליהן לא נדרש מידע ממקורות אחרים. אולם המסקנות הללו, משהגיעו אליהן בעזרת המפה, משמשות רקע להבנת הכתובים והמאורעות.

גם הרצף של 3 השאלות הבאות מבוסס על המפה בלבד. המפה (6) מספקת לתלמיד מידע על "ישראל ושכנותיה", ובעזרת חצים מסומנים קרבות שאול עם השכנים. כמו כן מסומנים במפה נחלות השבטים וגבולותיהם. על בסיס פרטי המידע האלו, המרוכזים במפה, על התלמיד להגיע למסקנות על יחס השבטים למלך שאול, בעזרת השאלות האלה:

2. שאול נלחם נגד האויבים מסביב. מה היו המלחמות שבגללן נעשו שבטי עבר הירדן המזרחי נאמנים לשאול?

3. מי היו השבטים שנעשו אוהביו של שאול בעקבות מלחמתו במלכי צבא הארמים?

4. מי היו השבטים שהכירו טובה לשאול על מלחמתו בעמלק? (נושא ד, סעיף ה, שאלות 2, 3, 4 עמ' 61-62)

העיון במפה הוא המפתח לתשובות על כל שלוש השאלות.

לא כן המצב בשאלה הבאה; כאן לא יוכל התלמיד להסתפק במפה בלבד. כדי לענות על השאלה "מדוע הפכה דווקא שילה למרכז של שבטי ישראל?" (נושא א, סעיף ג, שאלת סיכום 5, עמ' 10) ועל ידי כך לנמק היווצרותו של מצב, זקוק הלומד לנתונים שונים ביניהם הנתונים הגיאוגרפיים שהפיק מן המפה. ואלו הם: מיקומה של שילה בלב הארץ, מערכת הדרכים מסביב לה ושייכותה השבטית. הלומד חייב לעשות אינטגרציה בין הנתונים השונים שהפיק מן המפה בפעילותו בה ובין נתונים שהפיק מן הכתובים, ולהגיע בעזרת כל הנתונים למסקנה המתבקשת ממנו.

לומד שיענה בעזרת המפה בלבד, בלא שיעשה אינטגרציה עם נתוני מידע נוספים, תשובתו תהיה חלקית ולא ממצה. הוא הדין בשאלה הדורשת מן הלומד להתייחס להחלטה של שאול בתחום הצבאי ולנסות למצוא לה שיקולים המצדיקים או המנמקים אותה:

השאלה היא זו: "מדוע עזב שאול את צבאו בבזק, הנמצאת ממערב לירדן, אם הקרב אמור היה להתנהל ביבש גלעד שממזרח לירדן?" (נושא ד, סעיף ב, שאלה 6, עמ' 51).

אי אפשר לענות על שאלה זו בלי לזהות את מקום העיר בזק ומולה את מקום העיר יבש גלעד ומבלי להכיר את התנאים הטופוגרפיים שבין שתי נקודות אלה. עם זאת, הכרת המפה והגיאוגרפיה אינן מספיקות כדי לענות על אופיו של שאול, על אופי מנהיגותו וכיוצא באלו. פעילות זו, שעיקרה ניתוח מצב או התנהגות של דמות שבכתובים והנמקת התנהגותה של הדמות, היא פעילות לימודית מצויה מאוד בטקסטים ספרותיים. בהקשר שלנו מסייע העיון במפה להבין את מניעיה ואת שיקוליה של הדמות, שנקטה דרך מסוימת ובחרה בה.

נדגים פעילות זו בשאלה נוספת על התנהגותו של דויד:

"כמה פעמים עזב דויד את תחומי נחלות שבטי ישראל ועבר לאזורי עמים השכנים? לאן פנה כל פעם? מדוע בחר דווקא באותם עמים? (נושא ז, סעיף ד, שאלה 3, עמ' 88).

הכתובים מספקים ללומד את המידע על שתי התת-שאלות הראשונות. (כמה? לאן?) העיון במפה עוזר לנו להסיק את המסקנה בתת-שאלה השלישית (מדוע?).

העיון במפה עשוי גם להסביר ללומד את הקשר הסיבתי בין שתי עובדות או בין שני מצבים שהוא נפגש בהם בלימוד:

בשופטים יח 1 נלמדה עובדה מסוימת: שבט דן נדד מנחלתו שבשפלה אל קצה הצפון. במקום זה אין סיבת הנדודים מובהרת, ורק מוזכרת עובדת הנדידה. בלימוד ספר שמואל עוסק הלומד בהבנת מצב אחר: התפשטות הפלשתים בארץ ישראל. כדי למצוא קשר סיבתי בין נדודי שבט דן ובין התפשטות הפלשתים בארץ ישראל מופנה הלומד אל המפה ומתבקש לעיין בה, לברר לעצמו את מראה מפת התנחלות השבטים, למצוא "באיזה אזור התנחל שבט דן בהתחלה" ולהביע דעה "אם יש קשר בין נדודי שבט דן לבין התפשטות הפלשתים". כל זאת בתוספת הנמקה (נושא ב, סעיף ד, שאלה 4, עמ' 27).

כאן מתבקש התלמיד להסביר מצב מדיני על פי מה שהתגלה לו מפעילות במפה.

דוגמה נוספת של הסקת מסקנות מתוך מפה ומתוך מקור נוסף - תיאור גיאוגרפי מילולי - מדגימה השאלה הזאת:

"התבונן במפה ואחר כך קרא את התיאור הזה:

אם רוצים להעביר צבא מדרום הארץ לצפונה או להיפך, נוח לעשות זאת דרך עמק החוף, מפני שהוא מישורי. בחלקו הדרומי של עמק החוף עמדו לרשות הצבאות שתי דרכים בינלאומיות. אולם הדרך הסמוכה לים לא חצתה את הירקון, אלא פנתה מזרחה והתאחדה עם הדרך השנייה. שתי הדרכים התאחדו במעבר הצר שנותר בין מקורות הירקון (שבראש העין) לבין רגלי ההרים. באותו מעבר התגלו בחפירות ארכיאולוגיות שרידי העיר אפק.

התבונן עוד פעם במפה: מדוע הייתה העיר אפק חשובה לפלשתים?" (נושא ב, סעיף ד', שאלה 6, עמ' 27).

שני מקורות המידע כאן הם חיצוניים לכתוב המקראי; גם המפה וגם הקטע התיאורי הם מקורות עזר. אך הבנת הרעיון שבתיאור, המאויר על ידי המפה, מאפשרת ללומד להסיק מסקנה על תהליך שלמד מן הכתובים ולהבין היבט נוסף על חשיבותה של מלחמה מכרעת.

דוגמה אחרונה בתחום זה מצביעה על האפשרות להסתמך על מפה כדי לאמת השערה על מוקדם ומאוחר בין כתובים:

בהיערכות צבא שאול וצבא הפלשתים למלחמה בהר הגלבוע אפשר להבחין בשני שלבים:

שלב א (שמואל א כט 1): "ויקבצו פלשתים את כל מחניהם אפקה, וישראל חונים בעין (מעין) אשר ביזרעאל."

שלב ב (כח 4): "וייקבצו פלשתים ויבואו ויחנו בשונם, ויקבוץ שאול את כל ישראל ויחנו בגלבוע."

שני הפסוקים עוסקים באותה מלחמה, אך מציינים מקומות היערכות שונים. יש להניח שאחד מהם מתאר את התארגנות הצבאות, והשני את ההיערכות ממש לקראת היציאה לקרב. מתוך עיון במפה מסתבר, שההתארגנות באפק קדמה להיערכות בגלבוע, אף כי סדר הדברים בכתובים הוא הפוך. הלומד מתבקש לגלות מה קדם למה מתוך השוואת הכתובים לנתונים הגיאוגרפיים שבמפה:

"התבונן במפה ומצא, מדוע יש להניח שהמסופר שבפרק כט 1 קדם למסופר בפרק כח 4" (נושא ט, סעיף א, שאלה 5, עמ' 106-107).

קריאת הכתובים ללא איתור המקומות במפה לא הייתה מעוררת בעיה בהבנת הכתוב. תפקידה של שאלה זו הוא להבהיר ללומד, שיש לבדוק במפה היכן אירע כל מאורע שמסופר עליו, ועיון כזה עשוי לעורר בעיות בהבנת המאורעות או בסידורם לפי סדר הזמנים שהם התרחשו בו. במקרה שלנו מסייע העיון במפה לעורר בעיה בנוסח הכתובים ולמצוא לה פתרון הולם, התואם את המציאות הגיאוגרפית.

המישור היצירתי

כשאנו מסווגים פעילויות בעבודה במפה כפעילויות יצירתיות, כוונתנו היא להעלות השערות או לפתרון בעיות חדשות בתחום האינטלקטואלי או למתן ביטוי אישי, הן מילולי והן בלתי מילולי, שהוא מעבר לתכנים המסופרים ויש בו כדי לאייר תכנים אלו או כדי למלא פערים הקשורים בהם.

במהלך לימודו מתבקש הלומד פעמים רבות לשער השערות על מה שעומד לקרות, להתפתח, לנבוע או לבוא בעקבות משהו אחר. הסכנה בפעילות כזאת היא שההשערות תהיינה מופרכות בעלמא, ומשום כך גם מופרכות למעשה. השערה טובה נובעת מנתונים שנלקחו בחשבון ואשר הובנו ומוצו עד תומם. משום כך העלאת השערות צריכה להיות חלק מתהליך ממושך, שראשיתו ניתוח הבסיס להשערה וסיומו בבדיקת ההשערה לאור המציאות כפי שאמנם התרחשה, או לאור הניסוי כפי שנבדק.

תפקיד המפה בתהליך זה הוא להביא נתונים בסיסיים לקראת העלאת ההשערה. כדוגמה לכך תובא השאלה הבאה על מפת "התפשטות הפלשתים בארץ ישראל". אחרי המפלה במלחמת אפק התחזקו הפלשתים והיו סכנה לשבטים שישבו על גב ההר: בנימין, אפרים ואף מנשה. עובדה זו אינה מופיעה בכתובים, והתלמיד מתבקש לשער על סמך המפה: "לדעתך, לאיזה שבטים נשקפת סכנה במלחמה זו?" (נושא ב, סעיף ד', שאלה 7, עמ' 28).

השערה זו, המסתברת מתוך המפה, עשויה להיבדק ולהתברר בהמשך הלימוד, כאשר יספרו הכתובים על המשך היחסים בין שבטי ישראל לפלשתים, וההשערה שהועלתה תוזכר ותיבדק כאשר ילמדו התלמידים על מלחמת מכמש-גבע ועל מלחמת עמק האלה והגלבוע.

היבט אחר של פעילות יצירתית הוא לפתור בעיה חדשה בעזרת הכרה קודמת של המפה. לדוגמה נביא את הבעיה הכלולה בשאלה זו: "אילו הגיע אדם זר לארץ ישראל בימי אלקנה, איך יכול היה לגלות היכן היה המרכז של שבטי ישראל, בלי שיספרו לו זאת?" (נושא א, סעיף ג', שאלת סיכום 4, עמ' 10).

לשאלה זו אופי חידתי, וכדי לפתור חידה זו על התלמיד לצרף מרכיבים שונים שלמד הן מן הכתובים והן מן המפה ולישם את המושג "מרכז", שביסס אותו בעזרת הפעילויות הקודמות.

שאלה אחרת עוסקת במפה "הדרך מרמה לשילה" (מפה 3): זוהי מפה מוגדלת, ומסורטטת בה הדרך שמשפחת אלקנה עשויה הייתה לעבור בה מן העיר רמה שבנחלת שבט בנימין לעיר שילה שבנחלת שבט אפרים. יש לשים לב לניסוח "עשויה הייתה לעבור בה", כיוון שהנתיב אינו מתואר בכתובים, ואפשר רק לשחזרו על סמך מפות המשחזרות דרכים עתיקות מתקופת המקרא.

ומה מתבקש התלמיד לעשות?

"במפה לא תוכל לראות, כמובן, את המראות שראתה משפחת אלקנה בדרכה, כגון כפרים, עצים, עדרים, איכרים, באר מים, נערות שואבות מים ועוד. תוכל 'החיות' את המפה, אם

תוסיף לה ציורים או הדבקות. נסה לעשות זאת בעזרת האיורים שבצד המפה" (נושא א, סעיף ג', עמ' 9).

הלומד מתבקש כאן למלא פערים. הוא מדמה לעצמו אירועים מן הדרך ומשלב אותם באמצעות ציור או הדבקה של איורים בצד המסלול.

כך הוא "נותן חיים" למפה גיאוגרפית-פיסית על ידי הכנסת יסודות פיקטוגרפיים לתוכה. הלומד "מדוכב" מסלול אילם במפה והופך אותו בעזרת דמיונו לסיפור המסתמך על אופיו של מסלול הררי במפה נתונה.

פעולה מסוג זה נדרשת ממנו גם בפעילות הבאה. אף כאן הוא צריך להעשיר בביטויים גרפיים וציוריים מצבים המתוארים בכתובים בקיצור תמציתי ועובדתי:

"תאר לך שאתה חי באותה תקופה. הפלשתים מושלים בארץ וכוחותיהם משוטטים בדרכיה. במצודות ובמבצרים יושבים נציבי פלשתים. גדודי ה'משחית' מדכאים כל ניסיון מרידה. אויבים נוספים מאיימים על שבטי ישראל מן המזרח.

סרטט מפה והחיה אותה בציורים שונים, המתארים את המצב החמור ששבטי ישראל נתונים בו" (נושא ב, סעיף א, שאלה 5א, עמ' 18-19).

בפעילות זו הלומד מתבקש לסרטט בעצמו את המפה ואינו פועל על מפה קיימת, אך הוא יכול, כמובן, להיעזר במפות המודפסות העומדות לרשותו.

עיקר פעילותו היא בהוספת סימנים גרפיים ופיקטוגרפיים, כדי להמחיש בסמלים מצבים שקרא עליהם בכתובים ואשר הקריאה בכתובים גרמה לו לדמיינם לעצמו.

לסיכום פרק זה, "הפעילויות במפות", מובאת להלן טבלה, המסכמת את מספר הפעילויות הקשורות למפות שבכל נושא ונושא, לפי ארבעת המישורים שנסקרו.

טבלה 1: מספר הפעילויות הקשורות למפות ותפקודים שכליים המופעלים על ידן.

הנושא	שילה	פלשתים	מלחמות שאול	דוד בברחו	בהר גלבוע
מפות מס'	1, 2, 3	4, 5	6, 7, 8, 9	10	11
מישור הזהוי	1	7	2	1	2
מישור הפקת המידע	8	-	7	1	-
מישור הסקת מסקנות	2	4	6	1	1
המישור היצירתי	2	2	-		4
	13	13	15	3	3
47					

טבלה 1 מראה את, תפוזרת הפעילויות לסוגיהן, ואפשר לראות בה את המאפיינים האלה:

א. מספר הפעילויות הכולל הקשור למפות הוא 47 (מתוך 193 פעילויות בכל ספר הלימוד, היינו, כרבע מהפעילויות). זהו מקבץ נכבד, והוא מעיד על החשיבות הגדולה יחסית של ההיבטים הגיאוגרפיים בהבנת ספר שמואל א.

ב. הפעילויות מחולקות כמעט שווה בשווה בין שלושת המישורים הראשונים: זיהוי, הבנת מידע והסקת מסקנות. רק פעילויות מעטות קיימות במישור היצירתי. ממצא זה עשוי - ואף חייב - להוליד מחשבות על מקומו הראוי של המישור היצירתי בלמידה בכלל, בלימוד המקרא בפרט, ובסוג המסוים שבו אנו עוסקים - בשימוש במפה כאמצעי-עזר בלימוד, אך מחשבות אלו אינן עניין למאמר זה.

ג. למרות שמישורי הפעילויות תוארו בסדר היררכי, מן הפשוט אל המורכב, כך שכל מישור שנוסף יש בו מורכבות יתר, הרי פיזור הפעילויות בספר הלימוד איננו היררכי

אלא סימולטני, לפי המזדמן בכל מפה ומפה. השימוש במפה אינו מודרג ואינו מכוון מן הקל אל הכבד. אין זה קורס מתוכנן לפי דרגות קושי, שתכליתו ללמד מיומנויות של שימוש במפה, אלא המפות משרתות את הנושא בכל מקום לפי הצורך - בזיהוי, בהפקת מידע ובהסקת מסקנות.

ד. הבנת המפות על ידי התלמידים

שאלה שעלולה להתעורר בין המשתמשים במפות הנלוות לספר הלימוד על שמואל א' היא באיזו מידה המפה היא משמעותית ללומדים הצעירים, תלמידי כיתה ה' המשתמשים בה: האם מסוגלים לומדים בגיל זה לפענח את המפות, להפיק מהן מידע ולהשתמש בהן כבסיס וכמנוף להעשרת הלמידה ולהעמקתה? המפה היא אמצעי של הפשטה, שהרי היא אמורה לייצג באופן גרפי-סמלי - בעזרת נקודות, קווים וצבעים - נתונים על המציאות.

היכולת, או המיומנות, להסתכל במפה ולראות באמצעות הסימנים הכלולים בה מציאות פיזית או היסטורית, או דינמיקה של אירועים מתפתחים וכיוצא באלה, איננה מובנת מאליה. תורה היא ולימוד היא צריכה, ולימודה לא יעלה יפה אלא אם כן הוא מבוסס על כושר הפשטה. אפשר לראות את יכולת השימוש במפה בשלבים אחדים. השלב הבסיסי הוא פענוח הסמלים החזותיים ותרגומן למשמעויות. למשל: נקודה במפה היא מקום יישוב. קו מרוסק במפה הוא גבול. חץ במפה הוא כיוון התקדמות. צבע במפה מורה על משמעות מסוימת.

קריאת סימני המפה היא כלימוד לשון חדשה, שיש לה סימנים גרפיים משלה ולכל סימן גרפי משמעות.

שלב שני בקריאת המפה הוא היכולת לצרף את מכלול הסימנים הגרפיים לכדי תמונה שלמה, המתארת סיטואציה. המפה כוללת כמות מסוימת של סימנים, הנמצאים זה בצד זה, והצירוף שלהם מתאר מציאות כלשהי. בשלב השלישי מצטרפת התמונה המתוארת במפה להקשר או לרצף של נושא או של עניין שלומדים עליו גם ממקורות אחרים, והמפה הופכת למקור מידע אחד מרבים.

תלמיד כיתה ה' צריך להיות מודע ללשון המפה מלימודי המולדת והחברה הקודמים ואולי אף מלימודי המקרא בכיתה ד'.

כשלמד בכיתה ג' את הנושא "השכונה שלנו" עסק התלמיד במשימה על הכנת מפה ותבנית (מודל) של השכונה או של חלק ממנה; אלה מבוססים על נתוני הנוף ועל מדידות ואומדנים של מרחקים. כשלמד בכיתה ד' את הנושא "היישוב שלנו" המשיך התלמיד להכיר את סימניה המוסכמים של המפה ולתפוס את העיקרון שהמפה מכילה תיאור מוקטן וסמלי של עצמים פיסיים לפי מיקומם.

הלומד התנסה בכיתות ג' ד' בהכנת תרשימים, תכניות וסרטוטים של חדרים, מבנים, רחובות בשכונה וכיו"ב ורכש את היכולת להשתמש בסימנים גרפיים להצגה דו-ממדית מוקטנת של

עצמים וגופים תלת ממדיים. כמו כן התאמן בקריאת מפת האזור שהוא חי בו, בסיוור באזור לפי מפה ובהכרת הסימנים המוסכמים.

בכיתה ד' החל הלומד גם לעסוק בספר יהושע, שאי אפשר ללמדו בלי מפת ארץ ישראל. הכרת מפת ארץ ישראל דרך קבע, תחילה מתוך הסתכלות חופשית בדרך אינטואיטיבית ולאט-לאט עם הבנה הולכת ומתקדמת לגבי מה שהמפה מייצגת, יוצרת בסיס לשימוש נכון יותר במפה בלימוד ספר שמואל בכיתה ה'. ככל שהרבו להציג לפני הלומד הצעיר מפות תבליט ומפות פיקטוגרפיות, כן תרמו לו יותר ויותר להבנת המפות שאנו משתמשים בהן בלימוד שמואל.

אחד הדברים החשובים ביותר בקריאת מפה הוא פענוח "המקרא" לכל מפה ומפה, שהרי לבד מהסימנים המוסכמים האוניברסליים, ישנם בכל מפה מסוימת סימנים מוסכמים ספציפיים, לעתים שרירותיים לחלוטין.

המפות לספר שמואל אינן מפות פיסיות, והצבעים שנבחרו נקבעו באופן שרירותי לצורך ייצוגה של המפה המסוימת. התנאי להבנת המפות הוא בהבנת הסימנים שיוחדו לכל מפה ומפה.

הניסוי בשימוש במפות בכיתות ה' הוכיח, כי אלה שלמדו באופן שיטתי ומדורג את לשון המפה בכיתות קודמות השתמשו במפות של ספר שמואל בצורה משמעותית הרבה יותר מאלה שלא למדו נושא זה. אולם גם לתלמידים אלה לא היו המפות חסרות משמעות לגמרי ותוך לימוד ספר שמואל ניכרה אצלם התקדמות ניכרת בהבנת סימני המפה ומה שהיא מייצגת במציאות. לגבי תלמידים אלה היה העיסוק במפות בבחינת תרגיל לימודי מקדם, גם אם בשלבים הראשונים נתגלו קשיים בהפקת המידע ובהבנתו.

כפי שנאמר לעיל, העיון במפה הוא חלק מהכרת הריאליה של עולם המקרא, וכפי שכבר הסברנו, הכרת הריאליה היא תנאי לקליטה טובה יותר של המסר הרעיוני של הכתובים. אין אפשרות לעסוק בכתובים שיש להם היבט היסטורי והמבססים את המסר החינוכי שלהם על אירועים שקרו אי-פעם בעבר בלי להזדקק למפה. לימודי ההיסטוריה, המתחילים בצורה שיטתית בכיתה ו', יסתייעו בלי ספק במיומנות קריאת המפה שנלמדה כבר בכיתה ה'.

אין אפוא להירתע משילוב המפה בלימודי המקרא בכיתה ה', הן מן הטעמים האימננטיים ללימוד המקרא בכיתה זו, והן מהשיקולים הכלליים של רכישת מיומנות שהלומד נזקק לה במקצועות שונים במערכת לימודיו.

ה. סיכום

עיקרו של לימוד המקרא צריך להיות ניסיונם של התלמידים להבין את תפיסת העולם המדריכה את הכתובים ומשמשת להם הנחת יסוד. לפעמים קל לגלות תפיסה זו, אך לעתים היא סמויה, ואז נעשית המלאכה קשה יותר. רק לאחר שהבין הלומד את תפיסת העולם הזאת

הוא יכול להתייחס להשקפה המובעת בכתובים, למגמתם ולכוונתם החינוכית. אך זאת יש להדגיש: רק שלב הלימוד המתקדם יכול לשאת אופי הגותי-עיוני. לכל ניסיון לחדור לעומקם של רעיונות ולהבין את המָסָר הטמון בהם, ועל אחת כמה וכמה להתייחס התייחסות אישית-רוחנית וערכית אליהם, חייב לקדום בסיס מוצק של לימוד תכניו היסודיים של הכתוב. ובפשטות: לפני הניסיון להעמיק יש לדעת מה כתוב, מה התרחש לפי הכתוב, כיצד התפתחו המאורעות, מי ומי השתתף בהם, ואיזהו החלק שכל אחד ואחד נטל בהם.

העיון בהיסטוריוסופיה המקראית יהיה פורה, מבוסס ואחראי יותר אם לפני כן יגיע הלומד או הקורא להבנת הריאליה המסופרת.

חלק מהבנת הריאליה המסופרת הוא הכרת המרחב הפיסי-הגיאוגרפי שבו מעוגן הסיפור: דרכים, מראות ונופים הם חלק מן הסיפור המקראי ויש להכירם. גיבורי הסיפור היו להם אורחות חיים יום-יומיים, דרכי עבודה, הוויי ופולחן. כשהם עיבדו את אדמתם או כשהם נלחמו, הם היו משתמשים בטכנולוגיה מסוימת. הם היו מאורגנים מבחינה סוציולוגית בארגון חברתי ושררו ביניהם דפוסי יחסים אופייניים לתקופתם. היו להם אמונות ודעות משלהם. כל אלה הם הבסיס להבנת הריאליה המקראית כפי שהכתובים מגלים אותה ובה הם עוסקים ואליה הם מתייחסים.

בכל שלב ושלב של לימוד המקרא חייבים לתפוס מקום גם תוכן הכתובים וגם המָסָר שבכתובים (או כוונת הכתוב), גם אם "כוונת הכתוב" היא העיקר לגביו ואותה הוא רוצה לגלות לקהל קוראיו.

יש לנסות לחשוף את כוונת הכותב גם לפני תלמידים צעירים, בשנה העשירית לחייהם, כשהם לומדים לראשונה את ספרי שמואל בבית-הספר. יש לנסות להביא להם את המסר שבכתובים ולעניינם בתפיסת עולמם ובהבנה של רעיונותיהם. אולם בגלל גילם הצעיר, בגלל ניסיון חייהם הקצר ויכולת ההפשטה שלהם שעדיין אינה מפותחת במידה מספקת, אין הם מסוגלים עדיין לחדור לעומק, ומכאן שעיקר הלימוד בגיל זה צריך שיתמצה בהבנת התוכן על היבטיו השונים.

במאמר זה עסקנו באחד מאמצעי העזר המלווים את לימוד ספר שמואל א', במפות המלוות את הספר. סקרנו את הנושאים ואת העניינים שהמפות נלוות אליהם וניתחנו את הפעילויות המוצעות לתלמידים סביב המפות. הסברנו גם, כיצד עיון זה מסייע להבנת התכנים הכתובים במידה טובה יותר ואף משרת את ההעמקה במסר הרעיוני ובהשקפת העולם שהכתובים מביאים.

מחברי ספר הלימוד שנותח מצהירים במדריך למורה, כי מגמת הפעילויות המוצעות לתלמיד היא "פיתוח חשיבה וכושר לימוד עצמאיים". מגמה זו קשורה למתודות הלמידה של חקר וגילוי עצמי, ולכך מכוונות כל הפעילויות שבספר וגם הפעילויות סביב המפות. הלומד, המודרך על ידי השאלות שהודגמו במאמר, אמור להיות מסוגל עם תום הלימוד לעיין באטלס

מקראי ובמפה היסטורית וללוות את לימוד המקרא בכלי-עזר זה לפי הצורך; כמו כן הוא אמור להיות מונע להשתמש בכלים אלה ולדעת באופן עצמאי מתי כדאי לו לפנות למפה, לשם מה יעשה זאת ומה "ירוויח" בעשותו זאת.

מבחינה זאת יש בפעילויות שהוצעו לתלמיד גם משום פיתוח אוריינטציה אינטלקטואלית באישיותו המתפתחת כלומד, שצריך לפתח סקרנות, התעניינות ושאיפה לדעת.